

МОДЕЛІ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ОБРАЗІВ ПСИХІЧНО ХВОРИХ ЛЮДЕЙ І РЕАКЦІЇ НА НИХ СОЦІУМУ В ПОПУЛЯРНИХ КІНОСТРІЧКАХ

У статті аналізуються трансльовані у кінострічках образи психічно хворих та реакція на них оточуючих. Запропоновано класифікацію моделей репрезентації психічно хворих людей та пов'язаних з ними сценаріїв соціальних реакцій, здійснено порівняння з виявленими у попередніх дослідженнях стереотипами та виокремлено прийоми зображення, спрямовані на збільшення чи зменшення соціальної дистанції.

Key words: *stigma, stereotypes, image of mentally ill people, model of representation, social reaction.*

Ключові слова: *стигма, стереотипи, образ психічно хворого, моделі репрезентації, соціальна реакція.*

Ключевые слова: *стигма, стереотипы, образ психически больного, модель репрезентации, социальная реакция.*

Психічні захворювання є доволі поширеними у світі. Зокрема, в Україні у 2010 р. зафіксовано близько 4651,2 випадків розладів психіки на 100 тис. населення [1]. За прогнозами Всесвітньої організації охорони здоров'я, до 2020 р. поширення такого психічного розладу, як депресія зросте до 5,7 % загального показника хвороб, і стане другою провідною причиною втрачених з інвалідністю років життя [2]. Відповідно зростає важливість проблеми стигматизації та дискримінації людей з психічними захворюваннями. Джерелом формування відповідних стереотипів є масова культура, у тому числі кіно, яке “може забезпечити надзвичайно ефективно залучення людей до переживань персонажів, тем та концептів”[3].

Велика кількість досліджень соціальних репрезентацій психічно хворих у мас-медіа пов'язана з так званим антипсихіатричним рухом та дискурсом антистигми. З'являється низка досліджень [3; 4], що розглядали негативні стереотипи у всіх ЗМІ, у тому числі побіжно в деяких кінострічках. Також існують окремі дослідження зображення психічно хворих у дитячих програмах [5], у новинах, друкованих джерелах [6; 7] та у телесеріалах [8].

Дослідження, які мають справу безпосередньо з соціальними репрезентаціями психічно хворих у кінострічках, не мають чітких критеріїв відбору фільмів та їх аналізу і не концентрують увагу на тому, як аналізовані зображення можуть впливати на глядачів та самих психічно хворих. Так, аналіз Ж.Ціммерман зводиться переважно до групування кінострічок за схожістю сюжету [9]. Д.М.Веддінг, Бойд та Р.Немец розглядають кіно крізь призму можливості навчання майбутніх психіатрів та соціальних працівників, тому концентрують увагу на симптомах захворювання та їх проявах у героїв кінострічок [10]. Психоаналітичну перспективу аналізує у своїй статті В.Улибіна [11].

У більшості досліджень увага зосереджується на відтворенні у продукції ЗМІ негативних стереотипів, поширення яких у масовій свідомості підтверджується кількісними дослідженнями, зокрема й в Україні [12]. Проте бракує саме соціологічного аналізу зображення образів психічно хворих та реакцій на них соціуму. Це визначило мету нашого дослідження – виокремити моделі образів психічно хворих людей та сценарії соціальної реакції на них у популярних кінострічках і визначити особливості впливу трансльованих моделей на формування ставлення соціального оточення до цієї групи стигматизованих. Загальну мету було конкретизовано у таких завданнях: 1 – виокремити групи ознак, які приписують психічно хворим людям, та сценарії соціальної реакції на них з боку оточення; 2 – визначити як трансльовані у кінострічках образи пов'язані з зображуваною соціальною реакцією.

Теоретичним підґрунтям дослідження є ідеї соціального конструктивізму, зокрема, теорія стигматизації (І.Гофман) та теорія соціальної репрезентації (С.Московічі).

За Гофманом, стигма – це “певна ознака, через яку індивід неспроможний до повноцінного соціального життя” внаслідок утворення протиріччя між “справжньою ідентичністю” особи зі стигмою та тією “віртуальною соціальною ідентичністю”, яка їй приписана оточенням. Це зумовлено тим, що “оточення схильне приписувати людині довгий ряд недоліків, на основі одного вихідного недоліку” [13, с. 1–6]. У нашому випадку таким вихідним недоліком є психічна хвороба, а в основі процесу стигматизації лежать стереотипи, які циркулюють у полі соціальних репрезентацій [14, с. 251–252].

Найповніший спектр з 10 стереотипів щодо психічно хворих було виокремлено у дослідженні телесеріалів у прайм-тайм [8]. Для аналізу представленості у кінострічках з цього переліку нами було відібрано стереотипи, які безпосередньо стосуються взаємодії індивіда з соціальним оточенням, а саме: небезпечність, агресивність, невартисть довіри, асоціальність, економічна безпорадність та соціальна виключеність.

Методом дослідження було обрано якісний контент-аналіз. Матеріалом для аналізу стали фільми, номіновані на премію Оскар у категорії “Кращий фільм” упродовж останніх 25 років (усього 139 кінострічок). Відбір здійснювався на основі двох критеріїв: 1 – наявності серед головних героїв психічно хворої людини (про що зазначено у описі фільму) та 2 – реальності відтворюваних подій (з вибірки були виключені фантастичні фільми). Всього зазначеним критеріям відповідали 11 кінострічок: “Фатальне тяжіння” (Fatal Attraction, 1987), “Людина дощу” (Rain Man, 1988), “Пробудження” (Awakenings, 1990), “Повелитель припливів” (The Prince of Tides, 1991), “Мовчання ягнят” (The Silence of the Lambs, 1991), “Форрест Гамп” (Forrest Gump, 1994), “Краще не буває” (As Good as it Gets, 1997), “Ігри розуму” (A Beautiful Mind, 2001), “Години” (The Hours, 2002), “Авіатор” (The Aviator, 2004), “Чорний лебідь” (Black Swan, 2010).

Як категорії аналізу використовувалися:

1) *артикуляція стигми* – як критерій для визначення зміни соціальної реакції щодо психічно хворого персонажа до стигматизації та після неї;

2) *образ психічно хворого*, який будувався на основі фіксації узгодженості/неузгодженості поведінки персонажів з відібраними стереотипами (безпечність, вартість довіри, наявність соціального оточення тощо);

3) *соціальна реакція оточуючих*, яка передбачала фіксацію як емоційних реакцій, так і реакцій у вигляді позитивних чи негативних санкцій. Ця категорія майже не була представлена у попередніх медіадослідженнях, хоча трансльовані моделі поведінки є важливим фактором формування ставлення до психічно хворих людей.

Результати дослідження дали можливість виокремити три моделі зображення психічно хворих у кінострічках:

- з *негативним* контекстом (ретранслюють переважно негативні стереотипи стосовно психічно хворих та сприяють їх подальшій стигматизації);
- із *суперечливим* контекстом (показано неоднозначне ставлення до психічно хворих);
- з *позитивним* контекстом (зображується толерантне ставлення до психічно хворих).

Розглянемо сутнісні характеристики виокремлених моделей та їх поєднання з трансльованими соціальними реакціями.

Модель з негативним контекстом представлена у фільмах “Мовчання ягнят” та “Фатальне тяжіння”.

Артикуляція стигми. Представлена у стрічках по-різному і, очевидно, впливає на сприйняття. У “Мовчанні ягнят” обидва головні персонажі одразу представлені крізь призму стигми психічно хворого маніяка-вбивці, і навіть звичайні дії (прямий погляд у очі, скорочення дистанції при розмові) вже сприймаються оточенням як прояв небезпечної поведінки. Головна героїня “Фатального тяжіння” спершу постає як приваблива жінка без будь-яких проявів психічних розладів. Проте з моменту, коли головний герой радить їй звернутися до психіатра, навіть нор-

мальне бажання зв'язатися з ним, коли вона дізнається, що в них буде дитина, сприймається як поведінка одержимої хворобою жінки.

Образи психічно хворого формуються на основі як підкріплюваних, так і заперечуваних негативних стереотипів сприйняття психічно хворих.

До *підкріплюваних* належать стереотипи *агресивності та небезпечності*. Зустрічаються у багатьох проявах, включаючи небезпечні дії, спрямовані *на себе* (героїня “Фатального тяжіння” ріже собі вени), *на власність* (вона ж ламає машину головного героя та вбиває кролика, що належить його дочці), *на інших* (вбивства, заподіяння тяжких тілесних ушкоджень психічно хворими маніяками). Небезпечність персонажів в цій групі фільмів подається як майже демонічна, з підкреслено перебільшеними можливостями (зв'язаний по руках і ногах психічно хворий маніяк втікає, попри надзвичайні заходи охорони). Стереотип небезпечності підсилюється зображенням нездатності поліції впоратися з персонажами, яких не можуть затримати або утримати під вартою. Саме цим виправдовується застосування жорстких санкцій. Також підкріплюється стереотип про психічних людей як таких, що *не варті довіри*.

Водночас *не підкріплюється* стереотип *економічної безпорадності*, персонажі добре соціально інтегровані, мають освіту, професію, житло.

До стереотипів, *представлених суперечливо*, належить стереотип *асоціальності*. З одного боку, всі герої здатні вільно взаємодіяти в соціумі, з другого – близьке соціальне оточення відсутнє. Такий механізм зображення психічно хворої людини як “ізолюваної всередині соціуму” підкріплює стереотип асоціальності. Більше того, він певним чином легітимізує подальші жорсткі соціальні санкції стосовно таких персонажів, адже глядачеві не потрібно переживати за близьких психічно хворої людини.

Соціальна реакція оточуючих. Емоційна реакція оточення після артикуляції стигми зводиться переважно до страху та огиди. На рівні ж санкцій допустимими вважа-

ються найбільш жорстокі (від довічного ув'язнення у камері без вікон до вбивства), що підкріплює стереотип необхідності *соціального виключення*.

Модель з суперечливим контекстом представлена стрічками, де персонажі зображені як творчі особистості. Ця модель може бути двох типів за ознакою спроможності жити з хворобою та долати її (переважання позитиву над негативом) чи неспроможності впоратися з хворобою (домінування негативу над позитивом).

Контекст з переважанням негативу представлений у таких фільмах, як “Чорний лебідь” та “Години”. У обох присутні по два психічно хворі персонажі творчих професій – балерини та письменники.

Артикуляція стигми для персонажів “Годин” відбувається від самого початку фільму, що впливає і на сприйняття їх дій. Пригнічений стан і спалахи гніву, що могли б з'являтися і у психічно здорової людини, тут сприймаються як симптоми хвороби. У “Чорному лебеді” персонажі з'являються нестигматизованими. Їх поведінка багато в чому є девіантною, однак сама девіація не маркується як психічна хвороба, тому фактично ярлики психічних захворювань від власного оточення героїні отримують лише під кінець фільму, коли одна кидається під машину, а іншу мати замикає у кімнаті “до одужання”. Однак у випадку однієї з героїнь глядач усвідомлює наявність психічних розладів раніше за її оточення, адже має змогу поглянути на події очима неї самої. Таким чином, хоча артикуляція хвороби у фільмі відбувається і пізніше, девіантна поведінка персонажу все одно сприймається як прояв хвороби.

Образи психічно хворого. Стереотипи *агресивності та небезпечності* підкріплюються в цій моделі частково. Агресія, спрямована на людей, є винятком і представлена лише сценою, де одна з героїнь травмує руку своїй матері, аби вирватися з кімнати, де її тримали. У решті випадків агресія спрямована на *власність* (ламання меблів). Небезпека зображується стосовно *себе*, транслюється стереотип самогубства як поширеної практики серед психічно

хворих, адже всі персонажі даних стрічок врешті його вчиняють.

Не транслюються стереотипи *економічної безпорадності* та *асоціальності*. Всі персонажі мають професії, житло, засоби до існування. В обох фільмах представлено соціальне оточення, причому основний акцент робиться на родині та друзях, що повинні висловлювати підтримку та турботу.

Сценарій реакцій оточення підкреслює співчуття і страх за життя індивіда, які поєднуються з толерантним ставленням та бажанням допомогти. Родина однієї з героїнь намагається не наголошувати на її хворобі та створити умови для одужання. Однак турбота поєднана зі стереотипом *невартості довіри*. На відміну від моделі з негативним контекстом, де невідповідність довіри є джерелом загрози для інших, у цій моделі психічно хвора людина зображується як така, що становить загрозу насамперед для самої себе. Оточення персонажів намагається запобігти цій зазрозі і вдається до санкцій, які вважає необхідними, незалежно від бажань самого психічно хворого. Наслідком є сценарій відокремлення таких людей від суспільства та нагляд за ними. До того ж ці санкції подаються як недостатньо дієві, адже персонажі врешті вчиняють самогубство.

Контекст з переважанням позитиву зустрічається у фільмах “Краще не буває”, “Авіатор”, “Ігри розуму” та “Повелитель припливів”.

Артикуляція стигми у головних героїв фільмів “Краще не буває” та “Повелитель припливів” відбувається одразу. Вже з перших хвилин фільму на адресу одного з героїв лунає слово “псих”. Відповідно подальша поведінка персонажів сприймається крізь призму цієї стигми, наприклад надмірний педантизм, ексцентричність та важкий характер сприймаються як прояви хвороби.

У стрічках “Авіатор” та “Ігри розуму” артикуляція стигми відбувається не одразу, показано, як хвороба поступово розвивається. Спершу ексцентричність обох головних героїв сприймається як норма, припустима для творчих

людей. Проте згодом в обох персонажів відбувається загострення хвороби, коли про неї стає відомо й оточенню, і глядачам. Тоді змінюється погляд і на всі попередні вчинки. Наприклад, ситуація, коли один з персонажів встановлює стеження за дівчиною, що його покинула, скоріше тлумачиться як прояв ревності, однак разом з іншими проявами відхилення у поведінці це створює підстави для отримання ярлика “психа”.

Образи психічно хворого. Стереотипи *економічної безпорадності й асоціальності не підкріплюються* у цій групі фільмів. Всі герої мають професії, житло, освіту, близьке оточення.

Стереотипи *агресивності та небезпечності* присутні у даній моделі. Небезпечну *до себе* поведінку репрезентує спроба самогубства. Небезпечну *до інших* поведінку проявляє персонаж, який залишає маленького сина самого у ванній, думаючи, що залишив його під наглядом свого друга, який насправді був уявним. Таким чином, стереотип небезпечності частково поєднаний зі стереотипом *невартості довіри*. Однак важливою ознакою всіх цих фільмів є те, що подальші події знімають з персонажів негативне навантаження цих сцен. Наприклад, герой, що намагався покінчити з собою, цілком одужує і починає писати нову книгу.

Сценарій реакції оточення суперечливий. Емоційні реакції коливаються від злості, злорадства та страху до жалю, співчуття, поваги, дружніх та романтичних почуттів. Відповідно виглядає і континуум санкцій, який коливається від негативних (електрошокова терапія та ізоляція у клініці, уїдливі зауваження та насміхання) до позитивних (підтримка, заохочення, поцілунки, обійми, визнання) санкцій.

Модель з позитивним контекстом відображається у фільмах “Пробудження”, “Людина дощу” та “Форрест Гамп”.

Артикуляція стигми у персонажів всіх трьох фільмів відбувається від самого початку. Це зумовлено особливістю їх хвороб – кататонічна кома, аутизм та недостатній інтелектуальний рівень. Однак зображується поведінка та

ставлення до них оточуючих покликані сформувати у глядача почуття симпатії до персонажів.

Характерним для цієї моделі є *підтвердження стереотипу економічної неспроможності*, що пов'язано з перебігом хвороби (двоє персонажів є пацієнтами спеціальних медичних установ, де про них дбають, адже вони не здатні самостійно заробляти собі на життя, не мають професій та освіти). Герой фільму “Форрест Гамп” дещо відрізняється, оскільки, незважаючи на хворобу, залучений до економічної та соціальної активності (служить у армії, має власний бізнес та житло).

Стереотип *асоціальності не транслюється* у жодному з цих фільмів. Навіть у персонажів, що перебувають у спеціальних закладах, є оточення, яке про них турбується, при цьому акцентується увага на близькому оточенні – родичах, друзях, коханих. Більше того, вони здатні взаємодіяти з соціумом поза межами лікарні, хоча інколи через симптоми і потребують підтримки.

Стереотип *небезпеки або агресивності майже не представлений*. Єдиний вид небезпеки – через необережність, зустрічається у “Людині дощу”, коли зазначається, що герой став пацієнтом лікарні саме внаслідок того, що ледь не заподіяв шкоди молодшому братові. Як і в попередній категорії, цей стереотип пов'язаний зі стереотипом *невартості довіри*. Однак протягом фільму така поведінка відсутня.

Сценарій реакцій оточення в емоційній площині переважно позитивний (співчуття, бажання допомогти, інтерес, радість, коли персонаж досягає певних успіхів). Негативні реакції представлені роздратуванням через недооцінку спроможностей персонажів. Важливим є те, що сюжети побудовані так, аби показати зміну спектру емоцій від негативних до позитивних (еволюція поглядів брата одного з героїв змінюється від нерозуміння та роздратування до співчуття, розуміння та симпатії). Щодо санкцій, то акцентуються позитивні (спортивні нагороди, дозвіл водити машину тощо), хоча є й окремі приклади негативних (глузування та крики).

Додатково, у ході аналізу був виокремлений ряд прийомів зображення, що спрямовані на збільшення соціальної дистанції до психічно хворих або на її зменшення.

До перших можна віднести такі:

– підкреслення символічного відокремлення психічно хворих від психічно здорових через їх просторове розведення за допомогою перешкоди, наприклад скла;

– підкреслення розділення на “ми” та “вони” групи через лексику, що піддає сумніву ідентичність психічно хворих як людей. Їх порівнюють: з тваринами – “скотина”, з рослинами – “розмовляти з нею зараз – все одно, що з папороттю”; з позаземними створіннями – “вони неначе безтілесні”.

До прийомів, що спрямовані на зменшення соціальної дистанції, можна віднести такі:

– зображення хвороби з точки зору самого хворого. Можливість бачити ті самі галюцинації, що їх бачить психічно хворий персонаж, сприяє кращому розумінню глядачем того, через які страждання доводиться проходити психічно хворій людині;

– використання у фільмі внутрішніх діалогів та думок психічно хворої людини.

Отже, у ході дослідження був виокремлений ряд моделей трансльованих зображень, які презентують як негативні, так і позитивні контексти. Моделі з *негативним* та *суперечливим* (з переважанням негативу) контекстом більшою мірою сприяють збільшенню соціальної дистанції до психічно хворих людей та підкріплюють стигматизацію, а як наслідок і дискримінацію цієї групи. Це відбувається шляхом відтворення стереотипів агресивності та небезпечності стосовно оточуючих або до самого себе, зображення героїв у відриві від близького соціального оточення та легітимації застосування жорстких санкцій або ізоляції їх від соціуму. Насправді, психічно хворі люди не більш схильні до насильства, ніж будь-яка інша група. Більше того, люди, які страждають на психічний розлад, мають набагато більші шанси стати жертвами насильства, ніж бути його ініціатором [15, с. 32]. Ефект небезпеч-

ності підсилюється через застосування прийомів зображення, спрямованих на дистанціювання, зокрема маркування за допомогою лексики та символічного відокремлення у просторі. Такі зображення не позбавлені естетичної цінності, однак є доволі дієвими у підкріпленні стигми психічного захворювання, адже “у контексті драматичних зображень, що підтверджують стереотипи, інформація, що покликана їх спростовувати, виявляється малоєфективною” [6, с. 379].

Моделі з *позитивним і суперечливим (із переважанням позитиву)* контекстом зосереджують увагу на важливості підтримки соціального оточення та констатують можливість людей з психічними відхиленнями вести нормальне життя. Вони спрямовані на зменшення соціальної дистанції до психічно хворих і зняття протиставлення “ми”–“вони”. Цьому також сприяють прийоми зображення, що дають змогу глядачеві зазирнути у внутрішній світ персонажа та побачити труднощі, з якими доводиться стикатися психічно хворим людям.

Перспективним з погляду зміни негативного ставлення загалом до психічно хворих є продукування сюжетів, що містять правдиві й позитивні повідомлення та історії про психічні захворювання та людей, що живуть з ними, особливо історії успішного одужання. Під одужанням варто розуміти не повне звільнення від симптомів, а повернення відчуття контролю над власним життям, на противагу почуттю залежності від хвороби.

Література

1. *Медико-демографічна ситуація та організація медичної допомоги населенню у 2010 році* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://moz.gov.ua/docfiles/Med_demo_situation_2010.pdf
2. *Доклад о состоянии здравоохранения в мире 2001 год: Психическое здоровье: новое понимание, новая надежда* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.who.int/whr/2001/en/whr01_ru.pdf
3. *Morris G. Mental health issue and the media. An introduction for health professionals // G.Morris. – Routledge. Taylor and Francis Group: London and New Yourk, 2006.*

4. *Philo, Greg* Media and Mental Distress / Philo, Greg (ed.). – London : Longman, 1996.
5. *How mental illness is portrayed in children’s television: A prospective study* / [Wilson C., Nairn R., Coverdale J., Panapa A.] // *The British Journal of Psychiatry*. – 2000. – № 176. – P. 440–443.
6. *Allen R.* Media depictions of mental illness: an analysis of the use of dangerousness / R.Allen, R. Nairn // *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*. – 1997. – №31. – P. 375–381.
7. *Wahl O.* News Media Portrayal of Mental Illness / O.Wahl // *American behavioral scientist*. – 2003. – Vol. 46, №12. – P. 1594–1600.
8. *Mental illness depictions in prime-time drama: identifying the discursive resources* / [Wilson C. , Nairn R., Coverdale J., Panapa A.] // *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*/ – 1999. – №33. – P. 232–239.
9. *Zimmerman J.N.* People like ourselves :portrayals of mental illness in the movies / J.N.Zimmerman // The Scarecrow Press, Inc. Lanham, Maryland, and Oxford, 2003.
10. *Wedding D.* Movies and mental illness: using films to understand psychopathology / Wedding D., Boyd M.A., Niemiec R.M. – 3rd rev. ed. – Hogrefe Publishing, 2010.
11. *Улыбина Е.В.* Зримое безумие. Что кино показывает на месте сумасшедшего / Е.В.Улыбина // *Русская антропологическая школа: Труды. Вып. 3.* – М. : РГГУ, 2005. – С. 189–208.
12. *Костюченко С.* Ставлення до психічно хворих в українському суспільстві за даними опитування громадської думки / Костюченко С., Лубяницька І., Пієвська Ю. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://novosti.mif-ua.com/archive/issue-10975/article-10997>
13. *Гофман И.* Стигма: Заметки об управлении испорченной идентичностью / Пер. М.С.Добряковой [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.e-reading.org.ua/bookreader.php/145155/Gofman_Stigma_Zametki_ob_upravlenii_-_isporchennoii_identichnost'yu.pdf
14. *Фролова Ю.Г.* Социальные репрезентации психических расстройств как фактор социально-психологической адаптации больных / Ю.Г.Фролова // *Психиатрия и современное общество : Материалы III съезда психиатров и наркологов Республики Беларусь, 3–4 декабря 2009 г.* – Мн. : Гу РНПЦ, 2009.
15. *Baun K.* Stigma Matters: The Media’s Impact on Public Perceptions of Mental Illness / K.Baun // *Ontario Ottawalife*. – 2009. – February. – P. 31–33.